

Снісаренко А. Г., доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах та педагогіки Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля (м. Черкаси)

ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ НАЧАЛЬНИКІВ КАРАУЛІВ ОПЕРАТИВНО-РЯТУВАЛЬНОЇ СЛУЖБИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ МНС УКРАЇНИ

У статті розкрито проблеми психологічної підготовки основного управлінського виду діяльності в межах МНС України – начальника караулу оперативно-рятувальної служби цивільного захисту.

Ключові слова: психологічна підготовка, професійна діяльність, начальник караулу оперативно-рятувальної служби цивільного захисту.

В статье раскрыты проблемы психологической подготовки основного управленческого вида деятельности в пределах МЧС Украины – начальника караула оперативно-спасательной службы гражданской защиты.

Ключевые слова: психологическая подготовка, профессиональная деятельность, начальник караула оперативно-спасательной службы гражданской защиты.

The article reveals the problems of psychological training of key management activity within the Ministry of emergencies of Ukraine – head of the guard of operational rescue service of civil protection.

Key words: psychological preparation, professional activity, the captain of the guard operational rescue service of civil protection.

Постановка проблеми. Роль і значення професіоналізму управлінських кадрів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту (ОРС ЦЗ) набуває якісно нового наповнення у зв'язку з реформуванням Міністерства надзвичайних ситуацій України (МНС), що обумовлює різноманітні і високі вимоги щодо підготовленості особового складу до чітких професійних дій [4].

Діяльність керівників ОРС ЦЗ, на відміну від багатьох інших професій, пов'язана з умовами постійної екстремальності: відповідальність за життя та здоров'я особового складу, виконання завдань; забезпечення оперативної готовності технічних засобів; висока температура і концентрація продуктів горіння; робота на висоті; значні фізичні навантаження під час рятування людей і матеріальних цінностей тощо [2]. Слід акцентувати увагу на тому, що щорічно кількість нещасних випадків серед начальницького складу зазначених підрозділів під час виконання службових обов'язків коливається в межах від 28 до 53, у тому числі зі смертельними наслідками – від 3 до 7. Відмічається і значна плінність кадрів: близько 80 офіцерів щороку звільняється через хворобу, 145 – за власним бажанням, 170 – переводиться в інші структури МНС України.

Цей перелік можна ще продовжувати, але наслідком усіх вищевказаних обставин є проблема забезпечення належної професійної та психологічної готовності персоналу, що реалізується через систему психологічного забезпечення цього

складного та важливого виду діяльності. Зокрема, набуває ваги оптимізація психологічної підготовки начальників караулів ОРС ЦЗ, тому що саме цей вид праці в межах МНС України спрямований на керування особовим складом у звичайних та екстремальних умовах.

Аналіз досліджень за даним напрямом.

Проблеми підготовки фахівців екстремального напряму діяльності знайшли відображення в роботах багатьох авторів (О.М. Бандурки, В.І. Барка, В.П. Бодрова, С.П. Бочарової, В.П. Буга, Г.С. Грибенюка, О.П. Євсюкова, М.С. Корольчука, В.М. Корольчук, М.А. Криштала, В.О. Лефтерова, С.Ю. Лебедевої, О.А. Матеюка, С.М. Миронця, О.Р. Охременко, Є.М. Потапчука, О.П. Самонова, В.П. Садкового, О.Д. Сафіна, О.М. Столяренка, О.В. Тімченка та ін.). Проте слід зазначити, що основна увага в цих дослідженнях спрямована на розгляд процесів підготовки, формування і розвиток психологічної готовності, професійно важливих якостей курсантів та офіцерів різних силових міністерств, військовослужбовців, миротворців, водолазів, гірничорятувальників, рядового складу пожежно-рятувальних підрозділів МНС України. Психологічній підготовці такої специфічної категорії осіб як начальник караулу ОРС ЦЗ, на наш погляд, уваги приділено недостатньо.

Мета статті – провести теоретичний аналіз сучасного стану розробки проблеми психологічної підготовки начальників караулів ОРС ЦЗ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема психологічної

підготовки фахівців різних видів діяльності з 20-х рр. ХХ ст. і по теперішній час посідає центральне місце в ряді науково-прикладних напрямів психологічної науки (психотехніці, психології праці, інженерній психології, ергономії, військовій та юридичній психології, а також психології діяльності в особливих умовах). На різних етапах історичного розвитку психологічної науки формувались теоретичні засади психологічних основ підготовки працівників [3]. Так, вченими сьогодні виділено та охарактеризовано чотири періоди дослідження зазначеної проблеми:

- *перший* (20 – 30 роки) – «психотехнічний»: початок вивчення психологічних проблем професійного навчання в рамках психотехніки, яка включала наступні проблеми: професійного відбору, консультування та навчання; запобігання професійному стомленню, травмам на виробництві; визначення та діагностика професійно важливих особистісних властивостей;

- *другий* (з кінця 30-х до середини 50-х років) – дослідження професійної майстерності: виявлення закономірностей формування й удосконалення професійних умінь і навичок, формування професійних здібностей, розробка психологічних питань політехнічного навчання тощо;

- *третій* (50 – 70-ті роки) – розвиток уявлень про фізіологічні механізми, що лежать в основі психічних процесів та нове розуміння психіки, її функцій та ролі в діяльності;

- *четвертий* (початок 90-х років і триває до теперішнього часу) – у цей період сформувалися напрями дослідження психологічної готовності, динамічних станів, професійного психологічного відбору, психологічної підготовки до управлінської діяльності, психологічного супроводження.

Зазначене дає підстави стверджувати, що інтенсивність дослідження психологічних аспектів підготовки фахівців різних сфер діяльності постійно збільшується, хоча спостерігається певна різниця наукових поглядів щодо її сутності. До теперішнього часу немає єдиної точки зору щодо психологічної підготовки фахівця.

Деякі науковці [1] обґрунтовано стверджують, що психологічна підготовка, наприклад, працівника міліції повинна полягати в розвитку особистісних якостей, зокрема у формуванні його духовної культури, морально-етичних якостей.

А от фахівець у галузі педагогічної психології Г.С. Грибенюк [3] вважає, що під психологічною підготовкою слід розуміти процес формування у фахівців саморегуляції в умовах професійної діяльності.

Не менш важливими є твердження, що психологічна підготовка повинна ґрунтуватись перш за все на функціональному підході – розвиток тих психічних процесів, від яких залежить успіх професійної діяльності. Наприклад, розвиток професійної пам'яті, професійного мислення, уваги, спостережливості тощо [6; 7].

У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу твердження російського психолога-пожежника О.П. Самонова, який зазначає, що психологічна підготовка – систематичне навчання, направлене на активізацію професійно важливих якостей і забезпечення стану психіки до ефективної діяльності в екстремальних умовах [8].

Виходячи з цих точок зору, прослідковуються дві концепції щодо тлумачення поняття «психологічної підготовки». Перша концепція – автори якої вважають, що психологічна підготовка є самостійний вид підготовки та існує нарівні з оперативною, фізичною, тактичною, вогневою, медичною тощо. Інша концепція – психологічна підготовка фахівця включає навчання навичок управління психікою і нерозривно пов'язана з професійною підготовкою.

Ми розглядаємо *психологічну підготовку начальника караулу ОРС ЦЗ* як систему цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи, що забезпечує належний рівень підготовленості працівника та групи до зіткнення з особливими (екстремальними) ситуаціями службової діяльності та успішне подолання їх негативних наслідків при реалізації життєвих та професійних намірів. *Основне завдання* такої психологічної підготовки – зменшення кількості нещасних випадків з працівниками під час виконання службових обов'язків шляхом забезпечення психологічної готовності до їх виконання.

Психологічна підготовка персоналу ОРС ЦЗ може здійснюватися як у процесі *загальної службової підготовки працівників, так і безпосередньо у професійній діяльності*. При цьому *змістом психологічної підготовки* є формування, удосконалення і підтримка професійно-психологічної орієнтації персоналу, професійно психологічних якостей, умінь враховувати психологічні аспекти при

виконанні професійних дій, психологічної стійкості.

У залежності від мети та конкретних завдань психологічну підготовку співробітників органів і підрозділів ЦЗ умовно розподіляють на *загальну та спеціальну*.

Загальна психологічна підготовка формує у особового складу загальну готовність рядового і начальницького складу до виконання своїх службових обов'язків. Вирішальну роль у цьому виді психологічної підготовки мають морально-виховні фактори.

Спеціальна психологічна підготовка направлена на психологічне забезпечення виконання особовим складом своїх службових обов'язків і дій в процесі їх здійснення в конкретних напрямках діяльності під час виникнення екстремальних умов. Вона включає: психологічні основи підготовки рядового і начальницького складу підрозділів ОРС ЦЗ до гасіння пожеж і ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Представники Харківської наукової школи екстремальної та кризової психології у своїх наукових дослідженнях [5] довели, що завдяки психологічній підготовці, ще до безпосереднього виконання ризиконебезпечних задач службової діяльності, у персоналу МНС України формується *психологічна підготовленість*, або ще як її називають завчасна психологічна витривалість, тобто система психологічних якостей, що визначають потенційну можливість переборювати труднощі й успішно виконувати завдання. З початком дій в умовах надзвичайної ситуації психологічна витривалість виявляється у вигляді скорочення і функціонування якостей, що раніше сформувалися, або формування нових якостей, що являють собою службовий та службово-бойовий досвід.

Як *психологічна готовність*, так і *психологічна витривалість* за своєю структурою мають одні і ті ж психологічні компоненти: вольовий, інтелектуальний, мотиваційний, моторний, пізнавальний та емоційний. Але якщо психологічна готовність відноситься до психічного стану, то психологічна витривалість – це системна якість особистості працівника, системоутворюючим чинником у якій виступає вольовий компонент, тоді як при вияві психологічної готовності таким компонентом є мотиваційний.

Необхідно наголосити на тому, що *психологічна підготовка всього персоналу ОРС ЦЗ чітко регламентована законодавчими та нормативно-правовими документами МНС України*, серед яких Настанова з організації професійної підготовки та післядипломної освіти осіб рядового і начальницького складу органів і підрозділів ЦЗ, Положення про організацію службової підготовки особового складу органів і підрозділів ЦЗ, Інструкція з організації психологічного забезпечення службової діяльності аварійно-рятувальних служб та інші.

У цих документах визначені кваліфікаційні характеристики посад, завдання, обов'язки, вимоги до фахівців, технічних службовців та робітників, які є специфічними для ОРС ЦЗ, вказаний перелік психологічних моделей до різних категорій рятувальних професій, як пожежний-рятувальник, диспетчер, інженер зв'язку, інспектор та ін. Проте слід відзначити, що *головним недоліком зазначених документів є повна відсутність будь-яких вимог щодо психологічної підготовки основного управлінського виду діяльності в межах МНС України – начальника караулу ОРС ЦЗ*.

При цьому треба звернути увагу на тому, що сьогодні відповідно до освітньо-кваліфікаційних рівнів підготовки та наявності вакантних посад близько 44% випускників вищих навчальних закладів МНС України розподіляються на посаду начальника караулу ОРС ЦЗ [2]. Поряд з цим, за результатами входження у посади випускників визначено, що рівень теоретичних знань та практичних навичок молодих фахівців, рівень психологічної готовності, їх здатність до самостійної роботи не повною мірою відповідає нормативним вимогам.

Дуже *актуальною проблемою сьогодення*, як зазначають керівники Головних управлінь МНС України в областях (за підсумковими результатами входження в посади випускників відомчих вищих навчальних закладів) є загострення протиріччя між зростаючими вимогами до діяльності начальників караулів ОРС ЦЗ і рівнем розвитку їх професійно важливих якостей [2]. На нашу думку, це протиріччя можна перебороти, якщо формування професійно важливих якостей проводити з урахуванням вимог професії до фахівця, складених на основі професіографічного аналізу діяльності офіцера, регулярної оцінки рівня розвитку якостей, а також

активного використання матеріалів професіографії керівництвом, психологами й самими начальниками караулів ОРС ЦЗ.

Слід також звернути увагу на *проблему спеціальної психологічної підготовки фахівців*: заняття на спеціальних тренажерах, імітаторах, спеціальних смугах перешкод і загороджень. Так, в нормативно-правових документах МНС України відмічено значну цінність цього виду підготовки для підвищення ефективності діяльності працівників ОРС ЦЗ, вимоги до технічного забезпечення. Проте, як не парадоксально це виглядає, сьогодні в МНС України відсутнє будь-яке навчально-методичне забезпечення проведення занять з фахівцями на навчальних полігонах та вогневих смугах психологічної підготовки. А.С. Макаренко справедливо вважав, що виховати мужню людину можна лише ставлячи її в ситуації, коли б їй припадало відчувати і переборювати побоювання і острах «не важливо в чому». Важливо, щоб працівник пережив «психологічне хвилювання першого разу» у навчальній, а не в реальній обстановці.

Теоретичний аналіз наукової літератури [2; 3; 5] показав, що наявний рівень розробки *професіограми* начальника караулу ОРС ЦЗ не повністю відповідає вимогам системності, багатоплановості та динамічності. Існуючі професіограми основних управлінських спеціальностей в межах МНС України не мають емпіричного підкріплення. Тобто ми не можемо з точністю сказати, скільки й якої якості необхідно начальнику караулу ОРС ЦЗ, щоб виконувати свою роботу на високому рівні.

Крім того, не створена *модель діяльності* начальника караулу ОРС ЦЗ. Остання має охоплювати завдання оновлення та поглиблення управлінських знань, формування і розвиток керівних умінь на засадах систематичності професійної дії фахівця, у ситуаціях соціально-політичного, оргуправлінського, техніко-технологічного змісту, а також взаємозв'язку знань і практичного досвіду та застосування у своїй роботі активних методів навчання.

У психологічному плані *успішна управлінська діяльність* начальника караулу ОРС ЦЗ перш за все повинна бути зорієнтована на успіх. Звідси виправданим є стиль адекватного позитивного впливу на підлеглих, підтвердження здатності розумно діяти у критичних ситуаціях, ефективно організувати діяльність підлеглих та

будувати з ними доброзичливі стосунки (висока асертивність).

Аналізуючи різні підходи до досліджуваного поняття, ми стверджуємо, що у практичній діяльності керівництву пожежно-рятувального підрозділу важливо мати такі «індикатори», які б дозволяли *спрогнозувати успішність діяльності* начальників караулів ОРС ЦЗ.

Оцінюючи рівень готовності підлеглих, керівники, головним чином, визначають їх здатність виконати ті або інші дії (наприклад, «діяв уміло, швидко, ініціативно, рішуче, виявляючи сміливість»). При цьому необхідно наголосити, що на практиці при оцінці рівня *психологічної підготовленості* персоналу ОРС ЦЗ в основному враховуються повнота виконання завдання, наявність різних втрат у підрозділі, допущені порушення дисципліни. Морально-психологічний стан працівників оцінюється в основному емпіричним шляхом – «задовільно» або «незадовільно» за зовнішніми ознаками поведінки працівників, думками, що висловлюються ними, реакцією на команди або зміну зовнішніх умов.

Однак, цього часто буває недостатньо для виявлення істинного рівня психологічної підготовленості начальників караулів ОРС ЦЗ. Не враховуються такі важливі чинники, як міра усвідомлення значення завдання, внутрішнє прийняття працівником поставлених завдань, послідовність і злагодженість дій при виконанні завдань, вияв позитивних психічних станів, відсутність вияву елементів неспокою, тривоги, метушливості в діях, упевненість в собі, товаришах, наявність атмосфери взаємодопомоги та взаємопідтримки між персоналом.

За нашими дослідженнями психологічна підготовленість начальників караулів ОРС ЦЗ повинна перш за все визначатися з *метою* оцінки підготовленості працівників до дій в умовах надзвичайної ситуації, контролю якості проведення психологічної та професійної підготовки серед персоналу караулу, виявлення працівників, нездатних з певних причин вирішувати поставлені управлінські завдання у складних умовах.

Отже, можна зазначити, що до *основних критеріїв визначення психологічної підготовленості* начальників караулів ОРС ЦЗ до виконання управлінських завдань службової діяльності необхідно віднести такі: результативність та ініціативність дій персоналу, повнота виконання

управлінського завдання, тобто величина відповідності мети і досягнутого результату, організованість і керованість діями підлеглого персоналу караулу, характер взаємодії і взаємовідносин у караулі, емоційний стан персоналу, факти порушення заходів безпеки і передумови до таких випадків, розмір часового проміжку, необхідного для відновлення нормального рівня психічних і фізичних характеристик після закінчення виконання завдання.

Висновки. 1. Складний вид професійної діяльності, якою є служба в МНС України, висуває жорсткі вимоги до кожного фахівця, у тому числі й начальника караулу ОРС ЦЗ. У всіх варіантах службової діяльності фахівець зазначеного профілю не може схибити, зробити помилку, виявити непрофесіоналізм, тому що від його дій залежить не тільки успішність виконання завдання, а й життя та здоров'я інших людей. Це чітко продиктовано вимогами держави та суспільства щодо підвищення рівня ефективності діяльності органів та підрозділів цивільного захисту з питань попередження виникнення надзвичайних ситуацій та своєчасної ліквідації їх наслідків [4]. Тому проблема оптимізації психологічної підготовки таких фахівців в умовах сьогодення є вкрай актуальною і потребує негайного вирішення.

2. Аналізуючи сутність психологічної підготовки, слід зазначити, що: по-перше, єдність професійної і психологічної підготовки обумовлена тим, що в них один об'єкт – начальник караулу ОРС ЦЗ з його поглядами, переконаннями, почуттями, настроями, а також загальна мета – підготовка високо свідомих, переконаних,

сміливих і мужніх професіоналів, здатних піти на самопожертву, якщо виникне потреба. Однак, говорячи про єдність, разом з тим їх не треба ототожнювати. По-друге, психологічна підготовка, хоча і нерозривно пов'язана з професійною підготовкою, має свій зміст, свою специфіку, форми і методи, без урахування яких не можна успішно вирішувати задачі підготовки персоналу щодо виконання управлінських завдань в умовах надзвичайних ситуацій.

3. Ураховуючи вищевикладені міркування, вважаємо, що до основних проблем психологічної підготовки начальників караулів ОРС ЦЗ слід віднести: вивчення та врахування в процесі психологічної підготовки, з метою ефективного професійного розвитку фахівців, їхні психологічні особливості, професійно важливі якості; розробку системи, структури та методик загальної та спеціальної психологічної підготовки фахівців; розробку методик перевірки й оцінки психологічної підготовленості фахівців; підготовку рекомендацій щодо напрямів та засобів конструювання цільових програм психологічної підготовки до вирішення управлінських завдань; розробку психологічного комплексу заходів щодо проведення атестації фахівців, спрямованого на об'єктивну оцінку психологічних якостей, що дозволить прогнозувати професійну успішність кожного управлінця в ОРС ЦЗ.

Перспективи подальших досліджень: розробити єдину наукову концепцію психологічної підготовки основних управлінських кадрів у межах МНС України.

Література

1. Бандурка А. М. Професіоналізм и лидерство / Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. – Харьков : Из-во «Титул», 2006. – 578 с.
2. Бут В. П. Формування професійно важливих якостей газодимозахисників-рятувальників МНС України : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Бут Віталій Петрович. – К., 2008. – 256 с.
3. Грибенюк Г. С. Розвиток саморегуляції у професійній діяльності майбутніх рятувальників / Г.С. Грибенюк. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2006. – 397 с.
4. Державна цільова соціальна програма розвитку цивільного захисту на 2009 – 2013 роки. – К. : Держстандарт України. – 2009. – С. 8 – 12.
5. Євсюков О. П. Психологічне прогнозування надійності діяльності працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України : [монографія] / О. П. Євсюков, О. В. Тімченко. – Харків : УЦЗУ, 2007. – 288 с.
6. Охременко О. Р. Діяльність у складних, напружених та екстремальних умовах / Охременко Р. О. – К. : Національна академія оборони України, 2004. – 210 с.
7. Потапчук Є. М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців : [монографія] / Потапчук Є. М. – Хмельницький : Вид-во Національної академії ДПСУ, 2004. – 323 с.
8. Самонов А. П. Психология для пожарных. Психологические основы подготовки пожарных к деятельности в экстремальных условиях / Самонов А. П. – Пермь : Звезда, 1999. – 600 с.